

Жолдошбай кызы Аймөлмөл

КЫРГЫЗ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРИ (ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАРТИПТЕ)

Жолдошбай кызы Аймөлмөл

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЕРОВАНИЯ КЫРГЫЗСТАНА (В ХРОНОЛОГИЧЕСКОМ ПОРЯДКЕ)

Joldoshbai kyuzy Aimolmol

THE RELIGIOUS BELIEFS OF KYRGYZSTAN (IN CHRONOLOGICAL ORDER)

УДК: 29

Бул макалада Кыргыз элинин тарыхындагы диний ишенимдер хронологиялык тартипте кандай жолдор менен келгендиги жөнүндө ой жүгүртүлөт. Элибиздин ишениминде азыркы салттуу исламга чейин анимизм, тотемизм, шаманизм, христиан жана башка диндердин таасирлери байкалгандыгын бир топ илимий адабияттарга токтолуу менен көрсөтө алган. Натыйжада, кыргыз эли кандай гана диний ишенимдерге туш келбесин, аны өз жашоолоруна өтө терең кабылдагандыктары турмуштук мисалдар менен көрсөтүлөт.

Негизги сөздөр: ишеним, дин, анимизм, тотемизм, шаманизм, ислам, инсан

В этой статье в хронологическом порядке рассматриваются пути возникновения вероисповедания в истории кыргызского народа. В работе показывается что, до традиционного ислама в вероисповедании нашего народа наблюдались анимизм, тотемизм, шаманизм, христианство и другие религии. Жизненными примерами доказывається, что кыргызы, несмотря на различные религиозные вероисповедания, смогли глубоко внедрить в свою повседневную жизнь религию.

Ключевые слова: вера, религия, анимизм, тотемизм, шаманизм, ислам, человек

This article discusses the emergence of religion way in chronological order in the history of the Kyrgyz people. By reviewing several scientific literatures, this work shows that, before the traditional Islam animism, totemism, shamanism, Christianity and the influence of other religions were observed in Kyrgyz people's worship. Despite the various religious believes, Kyrgyz people could implement deeply into their daily lives, and it is proved by life examples.

Key words: faith, religion, animism, totems, shamanism, Islam, person.

Адамзат тарыхына көз чаптырсак, эч бир доордо, эч бир коомдо жана эч бир адам ишенимсиз жашаган эмес. Дүйнө жүзүндө көптөгөн диний ишенимдер бар. Бирок алардын айрымдары байыркы доорлорго туура келсе, бир бөлүгү андан кийин пайда болгон. Ошол диндердин айрымдары убакыт өтүшү менен жоголуп баратса, кээ бирлери азыркы учурга чейин сакталып келүүдө. Адам баласынын жалгыз да, коом менен дагы динге муктаждыгы бар. Байыркы элдерден баштап азыркы технология өнүккөн заманда дагы диний сезим жашап келген. Анткени адам рухтан жана денеден куралган. Кандай гана чымчык болбосун бир канатсыз уча албагандай, денесиз рух, рухсуз дене боло албайт.

Дин деген сөздүн сөздүк мааниси «адат, өкүм, жаза жана итаат» маанилеринде кездешет. Термино-

логиялык маанисин карап көрсөк: «Дин акылга эгедер кишилердин өз ыктыяры менен эң туура жана жакшылыкка алып баруучу, кудайдын буйругунан бүткөн мыйзам» - деп теология илими боюнча жазылган илимий адабияттарда көрсөтүлсө, же ушундай эле маанидеги дагы бир айтылыш «Дин, рухий жандыктарга ишенимдир» - деп окумуштуу Э.Тайлордун ачыктаган. Ойубузду тереңрээк жеткирүү үчүн дагы бир философ аалым Рудолф Оттонун төмөнкүдөй сөзүн мисалга келтирсек; «Дин, инсандардын ыйык эсептеген нерселерине болгон байланыштыр».

Бул чакан макалада биздин максатыбыз - кыргыздардын жашоо тарыхындагы диний ишенимдерге кыскача гана токтолуп, алардын таасирлери жөнүндө кеп козгомокчубуз. Кыргыздар жалпы эле адамзат цивилизациясындагыдай эң алгачкы коомдордо диндердин башталмасы эсептелген анимизм, тотемизм ишенимдеринде жашашкан. Төмөндө илимде бул терминдердин маанилерин кандай чечмелеп келишкендигине токтолмокчубуз:

Анимизм

«Анимизм» бул термин грек тилиндеги «анемос» деген сөздөн келип «рух» деген мааниде колдонулат. Анимизм ишениминде табияттын жана табият күчтөрдүн руху болгондугу айтылат. Дүйнөдөгү бүт нерсенини, башкача айтканда жандуу жана жансыз нерселерде дагы рух касиети бар деп ишеним бар. Мисалы, жан-жаныбарларда, өсүмдүктөрдө, тоолордо, дарыяларда жана жылдыздарда дегеле бизди курчап тургандардын баарысында рух бар экендигин кабыл кылышат. Эгер турмуш шарты бардар, кол астында бир канча адамдарды иштеткен бир киши каза болсо, аны менен кошо кулдарын жана ал көзү тирүүсүндө эң жакшы көргөн буюмдарын кошо көмүшөт. Өлгөн адамдардын руху адамдарды аралап, аларга зыян келтириши же болбосо жакшылык алып келиши мүмкүн. Ошондуктан өлгөн адамдын аркасынан бир канча курбандыктар чалынат жана каза болгон ата-бабалардын мазарларына ар дайыма сый-урмат менен мамиле кылышат. (Азыркы күндө деле жогоруда көрсөтүлгөн айрым анимизмдик көрүнүштөр жашап келет, а бирок ислам динин таасиринен маркум менен буюмдарын, жакындарын курмандыкка чалуу токтотулган, буга да шүгүр кылалы- Жолдошбай Аймөлмөл)

К.Жусуповдун «Кыргыздар» деген эмгегинде: «Кыргыздардын мифтик түшүнүгүндө ааламдын бардык эле затта «жан» болот... ошондуктан «өлтүрүү» деген сөздү «жанын алуу, жанын сууруу, жанын чыгаруу» деген сөз айкаштары менен туюнткан», - деп белгилейт. Кыргыздардын дүйнө таанымында бардык адамды курчап турган дүйнө жандуу деп элестетип, аларга сый мамиле жасап келишкен. Мисалы тарыхка кайрылсак, 576 жылы Истеми хандын сөөгүн койгондо аны аркы дүйнөгө коштоп баруу үчүн «төрт хунну аскер туткуну» өлтүрүлгөн.¹

Тотемизм

«Тотемизм» деген грек тилинен биздин тилдеги мааниси «башталыш, негиз», ал эми терминологиялык мааниси болсо адамзат коомунун алгачкы баскычындагы элдин мифологиялык түшүнүктөрү.

Тотемдин дагы бир мааниси бул «ишарат, далалат» - деп теология илимдеринин кандидаты, доцент Б.Мурзараимов көрсөтүп, алгачкы общиналык коомдо жашаган урууларда тотем уруунун түп атасы катары кабыл алынган. Ошондуктан да бирдей тотемге ишенген адамдар ич ара кыз алып, кыз беришкен эмес., ал эми тотем символу болгон жаныбарлардын эттерин жеген эмес. Ал гана эмес ошол тотемдик жаныбарлар ошол уруунун адамдарын ар кандай жамандыктардан жана кысыктардан коргойт деп ишенишкен. [Бул ишенимдин калдыктары бүгүнкү күнгө чейин айрым кыргыз урууларынын арасында бар экендиги, чындык. Мисалы, бугу уруусу, сарбагыш уруусу, бөрү уруусу жана башкалар. Аймөлмөл Жолдошбай] .

Тотем ишеними ар түрдүү элдердин ишениминде жашап келгендигин тарых барактарынан билебиз. Мисалы, байыркы түрк элдеринде, алгачкы арап коомунда Бени Эсед уруусу (арстан уруусу), Бени Келбин (ит уруусу) жана башка жан жаныбарлардын аттарынан уруулардын аттары коюлгандыгы маалым.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын бир үзүмү болгон «Кожожаш» эпосунда Кожожаштын Сур эчкинин каргышына калгандыгын мисал катары кетирсек болот. Башкача айтканда ошол уруу үчүн ыйык деп эсептелинген жаныбарды өлтүргөндүгү үчүн эң оор жаза менен жазаланды. Натыйжада Сур эчкинин каргышы өтүп, өлүмгө дуушар болду.

Зооастризм

Зооастризм б.з.ч. 7 кылымдарда Иранда пайда болгон диний ишеним. Бул диний ишенимди негиздеген Зардуштун атынан келип чыгат. Зардуштун грек тилиндеги мааниси: «асемдүү төөлөрдүн ээси», ал эми перс тилинде болсо «жандуу жылдыз» деген мааниде колдонулган. Зооастризмде Кудай «Ахура Мазда» деп эсептелинет. Зардуштар отту ыйык тутушат. Анткени от бул жарыктыктын, чексиздик-

тин, ыйыктыктын жер жүзүндөгү символу катары эсептелинет. Дүйнөдө от гана баарынан улук, баарынан таза, баарын жарата алат деп эсептешкен, андан башка нерселердин баарысын «кир», «таза эмес» деп ишенишкен. От - Ахура Мазданын нуру деп кабыл кылышкан.

Кыргыз элибиздин ишениминдеринде дагы отко аябай маани беришкен. Мисалы, «үй-бүлө оту», «үйдүн куту- коломто», «үй-бүлө отун өчүрбө», жаңы үйлөнгөн жаштарды туугандары «отко чакыруу» той, маарекелерде «оттон секирүү» сыяктуу түшүнүктөр бүгүнкү күнгө чейин жашап келет. Эң эле бул түшүнүктүн практикалык маанисинин азыркы күнгө чейин колдонулуп келүүсүнүн себеби, күйгөн оттун жанында туруу бул ошол урпактын уланып келүүсү жөнүндө белги берет. Ошондуктан «күйүп турган отту суу менен өчүрбө», «отко карап түкүрбө» сыяктуу сөздөр да айтылып келүүдө. Ошондой эле эзелтен элибиздин салттык түшүнүгүндө жаңы келин келгенде отту үч жолу айлантыруу деген салт азыркы учурга чейин сакталып келүүдө. (Бул көрүнүш учурда түштүк региондун айрым жерлеринде сакталган. - Аймөлмөл Жолдошбай)

Эски түрк ишенимдерининде :

- ✓ От ар түрдүү жаман, терс рухтардан тазалайт
- ✓ Отко түкүрүүгө болбойт.
- ✓ Алган тырмакты отко салбоо.
- ✓ Отко суу чачпоо, эгер чачсаң бир жамандыкты алып келет.
- ✓ От жанып турган жерге жиндер келбейт.

Учурда да жогорудагы от менен айтылган ишенимдер жашап келүүдө.

Шаманизм

Шаман сөзүнүн келип чыгышы тууралуу ар кандай талаш-тартыштар бар. Көпчүлүк аалымдар бул сөздү тунгус тилинен алынып, «арбак колдогон адам» деген мааниде колдонулаарын айтышса, кээ бирөөлөрү анын «өзүн жоготкон адам» деп которууларын айтышат.²

Шамандар Кудай менен адамдын ортосундагы ортомчу, рухтар тарабынан тандалган. Шаман болгондордун сыйкырдуу күчкө ээ болгон домбурасы жана кийик же өгүздөрдүн мүйүздөрү менен канаттуулардын түйлөрү менен кооздолгон баш кийимдери чоң роль ойнойт. Шаман кээ бир ырым-жырымдарды, рухтарды домбурасына кирүүгө мажбурлайт. Ал учурда шаман ар түрдүү кыймылдарды аткарып, бийлеп медитацияга түшөт. Өзүнү жоготкондон кийин, башкача айтканда медитация абалында бейиш менен тозокту кыдырып, ата рухтарынан кабарларды алууга аракеттенет.³

Шамандар келечек тууралуу кабар беришет, сыйкырчылык менен алектенишет, өзүнө жол

¹ Амангелди уулу, Сабыр, ««Мана» Эпосунда Байыркы Анимисттик Түшүнүктөрүнүн орун алышы» «Манас» Эпосу жана Кыргыз элинин дүйнө таанымы, Б., 2015.

² Мурзараимов Б., Диндер Тарыхы, Дилазык, Б., 2014.

³ KÜÇÜK, Abdurrahman; Tümer, Günay; Küçük, Mehmet Alparslan, **Dinler Tarihi**, 4 Baskı, Ankara, Berikan Yayinevi, 2012

ачууга, айыкпас оор дарт менен ооруп калса, аны ырым-жырымдар менен дарымдашат.

Ислам

Элибиздин азыркы учурга чейин тутуп келген дини - Ислам болуп эсептелинет. Бул дин жалпы эле Орто Азия элдерине, анын ичинде кыргыздарга да ислам динини жайылтуу максатында келген арабдар аркылуу жеткирилген. Ислам динин таркатууда Кутейб Ибн Муслим (705-715ж.) чоң салымын кошкон – деп илимпоздор белгилешет. Анын мезгилинде Орто Азияда жашаган калктардын бардыгы мусулман болушпаса да, ислам динин кабыл алган колунда бар оокаттуу адамдар шариятка ылайыктуу колунда жок бей-бечараларга, кедейлерге зекет бере башташкан. Соода-сатык менен алектенгендер жер которуп динге үндөшкөн. Арабдар динди зордук-зомбулуксуз таркатышкан. Ошондой эле ислам динин оңой кабыл алуусунун себептеринин бири, бул исламга чейинки жалгыз жаратуучуга болгон ишенимдери (Көкө Теңир) ислам дининдеги тавхид ишенимине (бир кудайга ишенүү) абдан дал келгендиги менен да түшүндүрүгө болот.

Орто Азия элдеринин ислам динине өтүү мезгилиндеги белгилүү даталардын бири, 960-жылы Караханид мамлекетинин негиздөөчүсү Сатук-Бугра Кара Хан (Абу ал – Керим) ислам динин кабыл алышы менен байланыштуу. Ислам динин расмий дини деп жарыялаган. Абу ал- Керим каза каза болгондон кийин уулу Муса Ибн Сатук уланткан. Караханиддер доорунда Жети -Суу жана Ош аймагындагы кыргыздар ислам динин кабыл алышкан.

Негизинен, жогоруда ислам динин келиши жөнүндө кеп козгодук . Ал эми анын Орто Азия чөлкөмүндө, анын ичинде биздин элибизде кандай тартипте колдонулгандыгы да өзүнчө узун сөз. Бул чакан макалада биз ислам ишениминин айрым штрихтерине гана токтолмокчубуз. Кыргыздар мусулман болуп, ислам динин кабыл алган алгачкы күндөн бери эле эң эле ишенимдүү кудайдын кулу, пайгамбардын үмөттү болуп келет деген ойдобуз. Анткени , кандай гана ишеним болбосун элибиз аны кан-жаны менен ишенип кабыл алышкан. Ошондуктан да официалдуу түрдө 10-кылымдан бери жашап келе жаткан ислам кыргыз ишениминде

бүгүнкү күнгө чейин исламга чейинки ишенимдер менен аралаш жашап келет. Мисалы, учурда деле отко, сууга, даракка, тоо-ташка таянуу, сыйынуу калбай барат. Бул да болсо мезгилинде кабыл алган диний ишенимдердин бекемдигинде. Исламдын бир учурларда гүлдөп, өнүгүшү, кээ бир учурларда солгундашы болуп келген, айрыкча өткөн Совет доорунда идеологиянын күчтүү таасиринен бир гана ислам эмес Совет доорундагы бардык диндер акырындап гана иш жүргүзүшкөн. А бирок, карапайым элдер ишенимдерине бекем турушкан, алар өз ибадаттарын коомго ылайыктуу кылып аткарышкан. (Мисалы, жума күндөрү «жума намаздары», арбакты акыркы сапарга узатуудагы исламий жөрөлгөлөр, молдонун жаназага келүүсү, керектүү жаназа намазынын окулушу, курман айт, орозо айттарды белгилөө, орозо кармоо, беш убак намаз окуу Совет доорунда да болуп келген. Аймөлмөл Жолдошбай). Бирок, бул жерде бир гана нерсе бар, ал да болсо жалпы эле коомчулукту, анын ичинде келечек ээлери болгон жаш муундарга бир гана исламды эмес, а балким дүйнөлүк практиканын алкагында алып, жер жүзүндө жашап өткөн бүтүндөй диндердин тарыхын туура, илимий нукта үйрөтүү - азыркы учурдун бирден-бир талабы болуп калды.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин ишениминде кандай гана диндер жашабасын, алардын баарысынын издери - элибиздин тарыхында, жашоо-маданиятында, үрп-адаттарында, салт-жөрөлгөлөрүндө, этнографиясында, дегеле турмуштун ар бир сабында сакталган жана менин оюмча мындан ары да кала берет деген ойдомун.

Адабияттар:

1. KÜÇÜK, Abdurrahman; Tümer, Günay; Küçük, Mehmet Alparslan, Dinler Tarihi, 4 Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2012.
2. Амангелди уулу, Сабыр, ««Манас» эпосунда байыркы анимисттик түшүнүктөрүнүн орун алышы». «Манас» Эпосу жана Кыргыз элинин дүйнө таанымы, Бишкек, 2015.
3. Мурзараимов Бакыт, Диндер Тарыхы, Дилазык, Б., 2014.
4. Шоокум журналы №8 (август), 2009-жыл.

Рецензент: к.теологических наук, доцент Мурзараимов Б.